

ÖZBEK TÜRKLERİNİN DESTANCILIK GELENEĞİ ÜZERİNE NOTLAR*

On the Epic Tradition of Uzbek Turks

Notes sur la tradition de poèmes épiques chez les Turcs d'Uzbek

Yard. Doç. Dr. Mehmet AÇA*

ÖZET

Bu bildiriye, Özbek Türklerinin destancılık geleneği, destan kavramı, destan anlatıcıları, icra teknikleri, destanların konuları ve şekil özellikleri yönlerinden ele alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca Özbek destancılık geleneğinin şekillenmesini ve gelişmesini sağlayan destancılık mektepleri de önde gelen temsilcileri ile birlikte tanıtılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Özbek, Alpamiş, Bahşi, Jirmunskiy, Fazil Yoldaş oğlu

ABSTRACT

In this paper, epic tradition of Uzbek Turks was examined together with "epic concept", "epic singer-narrators", "narration techniques of epic singers", "epics' subjects" and "epics' formal characteristics". In my paper, I would like to inform my readers about the epic schools of Uzbek epic tradition and its representatives.

Key Words

Uzbek, Alpamis, Bahsi, Zhirmuski, Fazil Yoldas ogli

Türk destancılık geleneğinin bir bütün halinde ele alınarak her yönüyle ortaya konulabilmesi için Türk Dünyası geneline yayılmış olan ve binlerce yıllık ortak kültürü yaşata gelen Türk topluluklarının destancılık geleneklerinin mukayeseli bir şekilde araştırılması ve incelenmesi gerekmektedir. Derleme, metin neşri (Yeni derlenecek metinlerle önceden derlenip de arşivlerde yatan metinlerin yanı sıra, daha önceden neşredilen metinlerin yeniden gözden geçirilerek çeşitli şive ya da lehçelerde neşri de gerekmektedir.), mukayeseli inceleme ve araştırma safhalarından oluşacak olan her bir çalışma, genel Türk destancılık geleneğinin ortaya konulmasında

önemli bir merhaleyi teşkil edecektir. Günümüze dek Anadolu sahasında Altay, Hakas, Tuva, Kırgız, Tatar, Başkurt, Uygur gibi bazı Türk gruplarının destancılık gelenekleri üzerinde önemli çalışmalar ve metin neşirleri gerçekleştirilmişse de, Türkistan coğrafyasının merkezini teşkil eden Özbek Türklerinin destancılık geleneği hakkında, birkaç tez, makale ve bildiri ile bir metin neşrinin dışında kapsamlı bir araştırma ve inceleme yapılmamıştır¹. Son yıllarda Türkiye ile Özbekistan arasında yaşanan olumsuz gelişmeler sonucu ilişkilerin kopma noktasına gelmesiyle Özbek Türkleri daha çok siyasî ve ekonomik boyutlarıyla gündeme gelir olmuştur. Te-

* Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından 22-24 Kasım 2000 tarihleri arasında düzenlenen "Geçmişten Günümüze Destan" adlı sempozyumda sunulan bildiri metnidir. Sunulduktan sonra metin, bazı eklemeler ve değişikliklerle yeniden düzenlenmiştir.

** Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Öğretim Üyesi

melleri Sovyet döneminde atılmış olan etnik ve dinsel çatışma tehdidinin günümüzde Özbekistan'ı da içine alan bir bölgede çok ciddi bir şekilde ortaya çıkması, Sovyet dönemi sonrası Özbekistan devlet yönetiminin büyük hatalar yapması, bu bölge Türklerinin daha çok siyasi ve ekonomik açılardan dikkatleri olumsuz bir şekilde üzerlerine çekmelerine neden olmaktadır. Ülke yönetiminde söz sahibi olan önemli çevrelerin başını çektiği Özbekleri Türk kavramının dışına çekme yaklaşımının da Türkiye ile Özbekistan ilişkilerinin gittikçe kötüleşmesinde önemli katkısı olmaktadır. Anılan bölgede yaşanan olayların ciddiyetiyle Özbekistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler hangi boyutta olursa olsun, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ivme kazanmaya başlayan Türkiye merkezli türkoloji araştırmalarının yerinde saymaması, türkologların üzerlerine düşenleri, esen olumsuz havaya rağmen yerine getirmeye devam etmeleri gerekmektedir. Bu bildiride, yukarıda zikredilen zaruretler çerçevesinde, Türk destancılık geleneği içinde önemli bir yere sahip olan Özbek Türklerinin destancılık geleneği hakkında bilgiler (Destan kavramı ve anlatıcılara verilen adlar, destan anlatıcıları, icra teknikleri ve destancılık mektepleri, destanların konu ve şekil bakımından sınıflandırılması, destanların poetik yapısı, vs.) aktarılmaya, tespitlerde bulunulmaya çalışılacaktır.

Türk sözlü edebiyatı araştırmalarının en önemli meselelerinden olan terim ya da türlerin adlandırılması meselesi, kendisini destan araştırmalarında da göstermektedir. Anadolu sahasında destan ve halk hikâyesi olarak vasıflandırılan anlatmaya dayalı ürünlere, diğer

Türk toplulukları arasında çok çeşitli adlar verilmektedir (Elçin: 1988, 33-41; Aça: 1988, 1-90; Aça: 2000, 11-21.). Özbek Türkleri arasında, aşk ve kahramanlık konulu destan ya da hikâyeleri tanımlamak için *dastan* / *halk dastanı* ve *epos* kavramları kullanılmaktadır (S. F. Akabirov-vd: 1981a, 235; S. F. Akabirov-vd: 1981b, 248-249; Jirmunskiy-Zarifov: 1947; Muradov-vd: 1985, 3-10; Mirzaev: ?, 3-6; İmamov-vd: 1990, 227-267.). Epos kavramı, daha çok kahramanlık konulu destanları tanımlamak amacıyla kullanılmaktadır. Özbek Türklerinin destancılık geleneği üzerinde en kapsamlı çalışmayı yapmış olan V. M. Jirmunskiy ile H. T. Zarifov, *dastan* teriminin Özbek Türklerinin folklorundaki tanımını şu şekilde yapmaktadırlar: *Epik şiir, Özbek Türkçesinde "dastan" kelimesi vasıtasıyla açıklanmaktadır. Farsça'dan geçen bu söz, Özbeklerde yazılı, klasik ve sözlü halk edebiyatının epik eserleri hakkında kullanılmaktadır. Nevai'nin şiirlerine de, bir zamanlar sözlü olarak anlatılan halk edebiyatının kahramanlık ve aşk konulu eserlerine de "dastan" denilmektedir* (Jirmunskiy-Zarifov: 1947, 23-24.). Bir diğer araştırmacı M. Saidov da destanın mürekkep bir sanat eseri olduğunu, bir sanat eserinin destan olabilmesi için edebî metninin, müzikalitesinin ve bir terennüm edicisinin olması gerektiğini söylemektedir (Saidov: 1969, 21.).

Özbek Türklerinin destanları, kahramanlık, aşk ve kahramanlık olmak üzere iki konu üzerinde yoğunlaşmıştır. Özbek destanlarını, konularına göre, kaba hatlarıyla şu şekilde gruplandırmak mümkündür: a. *Kahramanlık destanları* (Göroğli, Alpamış, vs.), b. *Aşk destanları*

(*Rüstem Han, Şirin-Şeker, vs.*). Jirmunskiy ile Zarifov, çalışmalarında, çok daha ayrıntılı bir sınıflandırma yapmışlardır. Onlar, *Alpamiş*'i **kahramanlık masalı** (*bogatırskaya skazka*) başlığı altında incelemişlerdir. **savaş/harp şiiri** başlığı altında *Yusuf-Ahmed*'i; **tarihi destanlar** (*dastanı istoričeskogo sodercaniya*) başlığı altında *Şeybani Han ile Kün Batır*'i; **aşk destanları** (*romaniçeskie dastanı*) başlığı altında da *Küntoğmiş* (*ya da Halbike*), *Şirin-Şeker*, *Arzigül*, *Muradhan*, *Rüstemhan*'ı inceleyen araştırmacılar, **Göroğli** dairesini de **dastan** başlığı altında ele almışlardır. Jirmunskiy ve Zarifov, **yazılı edebiyattan doğan destanlar** (*dastanı literaturnogo proishoceniya*) başlığı altında da *Leyli-Mecnun*, *Ferhad-Şirin*, *Behram-Gülendam*, *Yusuf-Zuleyha*, *Varke ve Gülşah*, *Seypul-Melik*, *Tahir-Zuhra* gibi destanları incelemişlerdir. **Yeni dastanlar** (*novie dastanı*) başlığı altında da *Tolganay*, *Mamatkerim palvan* gibi yakın dönemlerde teşekkül etmiş olan destanları ele almışlardır (Jirmunskiy-Zarifov: 1947, 61-112.).

Özbek Türkü âlim M. S. Saidov, Özbek Türklerinin destanlarını *kahramanlık*, *sağ muhabbetni küylevçi* (Saf aşkı terennüm eden), *romantik*, *cengname* ve *tarihi destanlar* gibi türlere ayırmıştır (Saidov: 1969, 32.). B. İ. Sarımsakov ise halk destanlarını üç ana grupta toplamıştır: *Kahramanlık*, *romanik* ve *tarihiy*. Sarımsakov'un tasnifine göre, *cengname* ve *kitabiy dastanlar*, *romanik dastanların* bir başka tezahürüdürler (Sarımşakov: 1981'den İmamov-vd: 1990, 239.). K. İmamov, T. Mirzaev, B. Sarımşakov, O. Seferov tarafından hazırlanmış olan **Özbek Halk Ağzaki Poetik İcadi**

(Taşkent, 1990) adlı eserde de Sarımsakov'un görüşleri doğrultusunda Özbek Türklerinin destanları, *kahramanlık dastanları*, *romanik dastanlar* ve *tarihiy dastanlar* şeklinde üç büyük gruba ayrılmaktadır. Eserde, *romanik dastanlar*, kendi içinde *cengname dastanlar*, *İşkiry-romanik dastanlar*, *maişiy-romanik dastanlar* ve *kitabiy dastanlar* olmak üzere alt dallara ayrılmıştır. Eserde, kahramanlık dastanlarına *Alpamiş*, romanik dastanlara (Ki, romanik dastanlar, araştırmacılar tarafından yukarıda da belirttiğimiz gibi, dört gruba ayrılmıştır.) *Yufus bilen Ahmed*, *Alibek bilen Balibek*, *Yekke Ahmed*, *Ernazar*, *Rüstem*, *Göroğli*, *Küntoğmiş*, *Ravşan*, *Sahibkuran*, *Arzigül*, *Erali bilen Şerali*, *Ferhad* ve *Şirin*, *Leyli ve Mecnun*, *Behram ve Gülendam*, *Varka bilen Gülşah*, *Vamık bilen Uzra* gibi destanlar, tarihiy dastanlara (Tarihiy dastanlar da kendi içinde *tarihiy-kahramanlık*, *tarihiy-fantastik*, *tarihiy-konkret* ya da *yeñi dastanlar* ve *avtobiografik dastanlar* olmak üzere çeşitli dallara ayrılmaktadır.), *Aysulu*, *Tulumbiy*, *Şeybanihan*, *Tolganay*, *Mamatkerim Palvan*, *Cizzah Kozğalani*, *Merdikar*, *Emir Kaçdi*, *Tercime Hal* (Ergaş Cumanbülbül), *Künlerim* (Fazil Yoldaş oğlu) gibi metinler örnek verilmektedir (İmamov-vd: 1990, 239-252.).

Özbek Türkleri arasında *bahşi*, *dastançı*, *şair*, *cirav*, vs. adı verilen sanatkarlar tarafından terennüm edilen *dastanlar*, şekil bakımından nazım-nesir karışımı bir yapıya sahiptirler. Jirmunskiy ile Zarifov, Özbek Türklerinin destanlarındaki nesir kısımları, kısa ve bağlayıcı eklemeler olarak değerlendirmektedirler: *Masallarda nesir esastır, şayet varsa manzum kısımlar nesir içine eklenmiştir.*

Destanda ise nazım esastır, nesir ise kısa bağlayıcı bölümler olarak nazma eklenmiştir (Jirmunskiy-Zarifov: 1947, 24.). Fakat, geleneğin sonraki aşamalarında, tıpkı Anadolu ve Türkmen sahalarında olduğu gibi, bazı destanlar, nesir bölümlerin ağırlıkta olduğu bir şekilde terennüm edilmiştir. *Alpamiş*² destanının Berdi bahşi'ye ait olan varyantında (Mirzaev: ?) manzum kısımlar ağırlıktadır ve manzumeler, kahramanların diyaloglarını oluşturmaktadır. Nesir kısımlardan manzum bölümlere geçilirken... *bir soy-lab turgeni,...şu beytni okır edi,...bir söz degeni,...bir söz deb turgeni...* şeklinde ibareler kullanılmaktadır. Manzum kısımlar, dörtlüklerden oluşmaktadır. Zaman zaman 5, 7, 8, 12 heceden oluşan mısraların meydana getirdiği bölümler de yer almaktadır. Manzum kısımlarda çoğunluğu 7, 8 ve 11 heceli mısralar oluşturmaktadır. Aynı destanın Fazil Yoldaş oğlu varyantı da nazım-nesir karışımı bir yapı sergilemektedir (Muradov-vd: 1985, 13-348.). Destanın bu varyantında, nesir kısımlar azınlıktadır. Manzum bölümlerde ise Berdi bahşi'nin anlattığı varyantın aksine, dörtlük nazım birimi kullanılmamaktadır. Bunun yerini, Kazak Türklerinin destancılık geleneğindeki *cır* nazım şekli, yani, *tüydek*³ tarzında terennüm edilen manzumeler almaktadır. Manzum bölümleri oluşturulan mısralar, 8 ve 11 heceden oluşmaktadır. Destan, kahramanlık destanı icra tekniğine, yani, Kazak cıravlarının anlatım şekillerine çok daha yakındır. *Dalli ve Huşkeldi* (Zarif, 1972.) destanlarında da nazım ve nesir bölümler iç içedir. Manzum kısımlar, genelde 11 heceli mısralardan oluşurken zaman zaman dörtlükler arasında 7 ve 8 heceli mısralar-

dan oluşmuş dörtlüklerle de karşılaşmak mümkündür. Manzum bölümlerdeki 7 ve 8 heceli dörtlükler, daha çok diyalog kısımları oluşturmaktadır. Ara ara, dörtlüklerin yerini 6, 9, 12, 13, 16, 34 mısradan oluşan manzum bölümler almaktadır (Zarif: 1972, 70-72, 74, 75, 79, 116, 186, 187, 271, vd.). Bu durum, bizi, *tüydeke* götürmektedir. Kahramanlık destanlarının diğer Türk boylarında (Altay, Tuva, Hakas, Kırgız, Kazak) daha çok Kazak âlimlerin tabirince *cır* türünde terennüm edildiği düşünülürse, bu durum çok normal karşılanmalıdır. Aynı şey, Fazil Yoldaş oğlu'nin anlattığı bir diğer destan olan *Tolganay* için de geçerlidir (Hüseinova: 1974.). *Dalli ve Huşkeldi* destanlarında dörtlüklerin ve *tüydek* tarzı nazım kısımların dışında, beyitlerden oluşan manzum bölümler de yer almaktadır. Kısacası, dörtlükler; beş, altı, yedi, on iki, on üç mısradan oluşan bölümler; beyitler ve nesir bölümler destanı oluşturmaktadır. Özbek destanlarından olan ve Fazil Yoldaş oğlu tarafından terennüm edilen *Rüstemhan* da nazım-nesir karışımından meydana gelmektedir (Muradov-vd: 1985, 351-445.). Fakat, buradaki nazım-nesir karışımı daha dengelidir. Yani, nesir kısımların hacmi, *Alpamiş*'a nazaran daha büyüktür. Ayrıca, buradaki manzum bölümler dörtlük, yedilik, dokuzluk, on beşlik, vs. sistemlere göre terennüm edilmektedir. Buradaki şekil yapısı, aşk destanı anlatma tekniğine biraz daha yakındır.

Diğer Türk boylarının halk anlatmalarında olduğu gibi, Özbek Türklerinin destanlarında da klişe ifadeler (formel ifadeler) sık sık yer almaktadır. Özellikle başlangıç ve bitiş formellerinin yanı sıra geçiş ve bağlayış formelleri de

bahşi, dastançı, cirav gibi sanatkârlar tarafından sıkça kullanılmaktadır. *Alpamış*'ın Fazil Yoldaş oğlu tarafından anlatılan varyantında, sade ve nesir halde bir başlangıç formeli yer almaktadır: *Burungı ötgen zamanda, on altı uruğ Koñğır at elinde Danbanbiy degen ötdi...* (Muradov-vd: 1985, 13.). Aynı varyantın bitiş formeli ise manzum şekildedir:

*Fazil şair aytar bilgenlerini,
Bu sözlerniñ biri yalğan, biri çin,
Baktihuşluk bilen ötsin körgen kün,
Ebleb-sebleb aytgen sözim boldi şol.
Hay deseñ keledi sözniñ makuli,
Şair bolar biliñ adam fakiri,
Şöytip eda boldi gepniñ ahiri* (Muradov-vd: 1985, 348.).

Alpamış'ın Berdi bahşi varyantında da tıpkı Fazil Yoldaş oğlu varyantında olduğu gibi, nesir, sâde ve basit bir başlangıç formeli yer almaktadır: *Burungı zamanda Şaşabat şehrinde Davanbiy degen padşa bar eken...* (Mirzaev: ?, 8.).

Alpamış'ın Berdi bahşi tarafından terennüm edilen varyantındaki bitiş formeli, hayır dua ve iyi dilekten oluşmaktadır. Berdi bahşi, destanı kendisinden dinleyip kaleme alana ve dinleyenlere şu şekilde hayır dua etmektedir:

*Açilgende bagda taze gül bolsın,
Amma kökregide canu dil bolsın,
Uşuni okigen, şuni yazgenge
Hudavendim Alpamışday ul bersin* (Mirzaev, ?,107.).

Özbek destanlarından *Dalli*'de yer alan başlangıç formeli, *Alpamış*'a nazaran daha uzundur: *Burungı ötgen zamanda, Ürgenç elden töbende, özi kible tamanda, Çambilniñ belide, teke-yevmid elide Göroğlibek gürleb, bek bolib, avaze köterib ketti* (Zarif: 1972, 7.).

Bir diğer Özbek destanı *Huşkeldi*'de

yer alan bitiş formeli de şu şekildedir:

*Hasanhanni alib kelib
Bal Avazni oğil kulib
Göroğliden at kaladi
Alemge avaze salib
Ötdim, armanim kalmadi* (Zarif: 1972, 334.).

Diğer bir destan olan *Rüstemhan*'da yer alan başlangıç ve bitiş formelleri nesir haldedir: *Zamanında Aktaş vilayeti-de Sultanhan degen ötdi...* (Muradov-vd: 1985, 351.). Bitiş formeli ise şu şekildedir: *Şunday kulib Hurayim bilen Rüstemhan murad-maksadige yetdi* (Muradov-vd: 1985, 445.).

Özbek destanlarında da *Alpamış* başta olmak üzere, şiir sanatının pek çok unsuru (*Epitet, mübalağa, teşbih, vs.*) kullanılmıştır. *Alpamış* destanında, *Alpamış*'ı kılıç kesmemekte ve ona ok batmamaktadır (Mirzaev: ?, 9.). Bu husus, *giperbolaya (mübalağa)* bir örnektir. *Hakimbek yetti yaşga kirgen. Alpinbay babasidan kalgen on dört batman biriçden bolgen parli yayı bar edi. Ana şunda yetti yaşar bala Hakimbek şul on dört batman yayni kolige uşlab köterib tartdi, tartib, koyib yubardi. Yayniñ oki yaşında bolip ketti. Askar tağiniñ kette çokkilarini yulib ötdi, avazasi alemge ketti* (Muradov-vd: 1985, 16). *Alpamış*'ın olağanüstü gücü ve dağın tepesini uçuran oku, *giperbola (mübalağa)* kavramı içinde değerlendirilmelidir. Ayrıca *On miñ üyli Koñğır at, On altı uruğ Koñğır at* örneklerinde de olduğu gibi, çeşitli epitetler de destan metinleri içinde sık sık görülmektedir. *Malayik suvratli, gül yüzli dilber* örneğinde olduğu gibi, kahramanların tasvirlerinde de çeşitli benzetmelerle sık sık karşılaşmaktayız.

Özbekler arasında destan anlatan

sanatkârlara *bahşi, dastañçi, şair, şaire, cirav, yüzbaşı, saki, sazende, sanavçi, cirçi, akın, ahun, halfe* ve *kıssahan* gibi adlar verilmektedir. Bahşi, dastañçi, şair ve ciravlar, dombıra ve kobız eşliğinde destanları terennüm etmektedirler. Farklı adlarla zikredilen icracı tiplerin çeşitli yönlerden (Yaratıcılık, icra tarzı, destanların konuları, vs.) birbirlerinden ayrıldıkları ve çeşitli fonksiyonları üstlendikleri görülmektedir. Bunlardan bazıları hakkında, sırasıyla şu bilgileri aktarmak mümkündür.

Bahşilar:

Diğer Türk toplulukları arasında *bakşı, baksı, bağşı* şeklinde adlandırılan bahşilar, Özbek Türkleri arasında halk destanlarını terennüm eden ve onları kuşaktan kuşağa aktaran bir tip olarak karşımıza çıkmaktadır. Kırgız ve Kazak Türkleri arasındaki *bakşı* ya da *baksılar* gibi, geçmişte sağaltma ve büyü işlemleriyle de meşgul olan bahşilar, zamanla, Türkmen bağşıları gibi, sadece destan terennüm eden kişiyi, yani, profesyonel destancıyı temsil etmeye başlamışlardır. Özbek Türkleri arasında, bazı bahşilar hakkında menkabeler teşekkül etmiş, halk bu bahşılara büyük bir saygı ve hürmet duygusu beslemiştir. Bunda da bahşilardan bazılarının vaktiyle sanatkârlıkla birlikte sağaltma ve büyü işlemlerini de yerine getirmesi etkili olmuştur.

Bahşilar, destanları *dombıra, kobız* ya da *dütar* çalarak terennüm etmektedirler. Kullanılan müzik aleti, bölgelere göre değişebilmektedir. Özbek Türklerinin destancılık geleneği içinde önemli bir yere sahip olan Harezmi ekolüne mensup olan bahşilar, destanları esasen *dütar* eşliğinde icra etmekteydiler ve on-

lara *balaman* ve *giccak* çalan sazandeler de eşlik etmekteydiler. Harezmi yöresi bahşıları, 1930'lu yıllardan itibaren *tar* ve *rûbab* eşliğinde de eserlerini terennüm etmeye başlamışlardır. Bütün bu gelişmelere bağlı olarak bazı bahşi topluluklarında, *giccak* yerine *kemandan* faydalanma, topluluğa *dairci* (tefçi), hatta oyuncu dahil etme gibi yeni âdetler de baş göstermiştir (İmamov-vd: 1990, 228-229.).

Bahşilar, sadece *terme*⁴ ve *dastan* terennüm eden sanatkârlardır. Onlar, anlattıkları destanları müzik eşliğinde ve tam bir halde terennüm ederler. Diğer bazı anlatıcılar gibi, destanların sadece belli bölümlerini ya da nesir kısımlarını anlatmazlar. Bahşilaların repertuarları, yeteneklerine ve hafıza güçlerine göre oluşmakta, sıradan bir bahşi beş on destan bilip de bunlardan sadece bir ikisini iyi bir şekilde anlatabilirken bazı usta bahşilaların (Ergaş şair, Polkan şair, İslam şair, vs.) kırktan fazla destanı akıllarında tutup terennüm ettikleri görülmüştür.

Dastañçılar:

Özbek Türklerinin destancılık geleneğinde destan terennüm eden sanatkârlara, genel bir ad olarak *dastañçi* denilmektedir. Lirik halk türküleri söyleyen aşuleçiler ile dastañçilerin karıştırılmaması gerekmektedir. Dastañçi, daha çok destanları terennüm eden sanatkâr olarak ortaya çıkmaktadır. Bazı dastañçilerin destanları terennüm ederlerken zaman zaman *terme* söyledikleri de görülmüştür (Jirmunskiy-Zarifov: 1947, 27.).

Şairler:

Özbek Türkleri arasında, destan terennüm eden sanatkârlara *bahşinin* ya-

nı sıra *şair* de denilmektedir. Hazır cevap, şirin söz söyleyen kişi anlamına da gelen *şair* terimi, destanların yeni varyantlarını terennüm eden, bunun yanı sıra yeni yeni destanlar yaratan usta bahşılar için kullanılmıştır. Yani, onlar hem bazı destanların yeni varyantlarını oluştururlarken diğer yandan da yeni yeni destanlar tasnif edebilmişlerdir. Bu tür sanatkârlara Ergaş şair, Fazil şair, İslam şair, Polkan şair gibi isimleri örnek vermek mümkündür (Jirmunskiy-Zarifov: 1947, 26; İmamov-vd: 1990, 229.). Araştırmacı V. M. Jirmunskiy, **Turkskiy Geroičeskiy Epos** adlı meşhur çalışmasında, bazı destan terennüm eden sanatkârların, halk tarafından mesleklerindeki ustalık ve üstün başarılarından dolayı *şair* olarak adlandırıldıklarını ve bu sanatkârların bu bakımdan klasik bahşılardan ayrıldıklarını yazmaktadır (Jirmunskiy: 1974, 637.). Nitekim, bu şair terimine, Karakalpak aşık tarzı şiir geleneğinde de rastlamaktayız. Bazı kıssahanlar, eski hikâyelerle ustalarının şiirlerini terennüm etmekle birlikte kendileri de şiir çıkarıp söylemektedirler. Kendi şiirleri olan bu kıssahanlara son dönemlerde *şayır* adı da verilmeye başlanmıştır (Ergun: 1996, 279.).

Sazçiler:

Özbekistan'ın Harezmi bölgesinde destan ya da destan parçaları, ağız kopuzu ya da ağız orgu adı verilen müzik âleti eşliğinde de terennüm edilmektedir. Destan ya da destan parçalarını bu şekilde icra eden sanatkârlara ise *sazçi* denilmiştir. Bu tür icracılara Kurban sazçi, Kadir sazçi gibi isimleri örnek vermek mümkündür. Sazçiler, destanları tam bir şekilde icra etmekten ziyade,

destanlardan bazı epizotları, termeleri ve kendilerinin oluşturdukları eserleri terennüm etmeyi yeğlemişlerdir (İmamov-vd: 1990, 229-230.).

Halfeler:

Özbekistan'ın Harezmi bölgesinde destanları, destan parçalarını ve bazı termeleri terennüm eden ve çoklukla kadınlardan oluşan sanatkârlara *halfe* adı verilmektedir. Daha çok kadınlar arasında yayılmış olan halfecilik sanatı, bir topluluk halinde icra ediliş ile anlatıcının icrayı tek başına gerçekleştirmesi bakımlarından iki yönde gelişmiştir. Grup halinde icrada, halfe topluluğu üç kişiden oluşmaktadır. Bunlardan en önemlisi olan *usta halfe*, bir yandan ağız kopuzu çalarken diğer yandan da *aşule*⁵ler terennüm eder. *Daireçi* (Tefçi) adı verilen ve icra sırasında bazen dans eden bir diğer sanatkâr ise, aşule söylemeye iştirak etmektedir. Tef çalan, kayrak denilen ve Anadolu'daki parmağa takılan zile benzer bir taşla oynayan, mani ya da atma türkü ile aşule terennüm eden *oyınçi* de topluluk içinde önemli bir görevi yerine getiren sanatkârdır. Sanatlarını bir topluluk ya da grup halinde icra eden halfeler, halk destanlarını, destan parçalarını, toy koşuklarını, mani ya da atma türküleri, aşuleleri, kendilerine ya da başka sanatkârlara âit eserleri ağız kopuzu ve tef eşliğinde terennüm etmektedirler (İmamov-vd: 1990, 230.). Bu tür halfelere Bibi şaire, Hanımcan halfe, Acize, Anacan Seferova, Nezire Sabirova gibi isimleri örnek vermek mümkündür.

Sanatlarını tek başlarına terennüm eden halfeler, destan ve koşukları müzik âleti olmaksızın terennüm etmektedirler ve sanatlarını icra ederken saz eşliğine baş vurmamalarıyla Kırgız Türklerinin

Manasçılarıyla Anadolu sahası meddahlarına benzemektedirler. Bu tip halfeler, destanları ya ezberden ya da kitaptan âhenkli bir şekilde okurlar. Kitaptan okumaları, onları kıssahanlarla birlikte değerlendirmemize imkân vermektedir. Ayrıca, terennüm ettikleri destanların konuları da onları kıssahanlara yaklaştırmaktadır. Sanatlarını bir başlarına icra eden halfeler, destanları ezbere ya da kitaptan okumanın yanı sıra, *Yar-yar*, *Kelin selam*, *Mübarek* gibi toy koşuklarını terennüm etmekle de meşhur olmuşlardır. Raziye Metniyaz kızı, Saadet Hidaybergenova, Paşsa Seidmamed kızı, Ambercan Rozimetova, Anarcan Rezzakova gibi isimler, sanatlarını bir başına icra eden halfelerin başında gelmektedirler. Bu isimlerin yanı sıra Cumanbül-bül'ün ninesi olan Tille kempir ile Kulsemey bahşinin anası Sultan kempiri de burada zikretmek gerekir. Cumanbül-bül'ün oğlu Ergaş'ın Tille kempire ait olan *Kür Batır* adlı destanı da terennüm ettiği bilinmektedir.

Kıssahanların kadın versiyonu olan halfelerin bazı yönleriyle doğrudan kıssahanlara benzedikleri hususu üzerinde durmuştuk. Halfeler, bütünüyle dünyalık konuları ele alan eserleri terennüm ederlerken, kıssahanların dinî konulu eserleri de terennüm ettikleri görülmektedir. Bunun dışında halfeler ile kıssahanların anlattıkları ya da okudukları destanların konuları genelde aynıdır. Halfelerin repertuarını, çoklukla, *Aşık Garib ve Şasenem*, *Aşık Aydın*, *Hurlika ve Hemra*, *Kumri*, *Kıssai Zeba*, *Tulumbiy*, *Zevriya*, *Dürepşa*, *Bazirgan*, *Hırman Deli* gibi destanlarla Magtımğulı'nın şiirleri, çeşitli tören koşukları ve kendilerine ait olan eserler oluşturmaktadır.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere, halfeler, toylara, düğünlere, bayramlara ve kadın toplantılarına iştirak ederek bu tür toplantıları yönetmektedirler (Jirmunskiy-Zarifov: 1947, 56-57.).

Kıssahanlar:

Rüstem Dastan, *Tahir ve Zühre*, *Hikayeti Göroğlı*, *Behram ve Gülendäm* gibi dünyevî hikâyelerin yanı sıra dinî konulu eserleri de anlatan, okuyan kıssahanlar, halk destanlarının yeniden işlenmiş nüshalarını, ilgi çekici tercüme hikâyeleri, klasik edebiyat örneklerinin *folklorlaştırılmış* varyantlarını, çeşitli cenknemeleri, çeşitli toplantılarda, kahve ya da çayhanelerde ya anlatmışlar ya da yazma metinlerden okumuşlardır (İmamov-vd: 1990, 230.). Türkistan'da yazının yaygınlaşmasından sonra ortaya çıktıklarına inanılan kıssahanlardan (Ayımbetov: 1988, 147-148'den Ergun: 1996, 279.) bazılarının yeni yeni hikâyeler tanzim etmeye ve terennüm ettikleri eski hikâyeleri yeniden yorumlamaya çalıştıkları da görülmüştür. Tıpkı, Anadolu sahası kıssahanlarında olduğu gibi, Özbek Türkleri ya da Türkistan sahası kıssahanları da daha çok şehirlerde ortaya çıkmış ve buralarda rağbet görmüşlerdir. Türkistan'da kitap basma işinin yaygınlaşması ve basılan kitaplar arasında daha önceleri kıssahanlar tarafından terennüm edilen pek çok hikaye metninin de yer almasından dolayı, kıssahanlar yavaş yavaş ilgi görmemeye ve ortalıktan çekilmeye başlamışlardır.

Ciravlar:

Özbekistan'ın daha çok Bulungur gibi belli bazı bölgelerinde destan anlatan sanatkârları adlandırmak için *cirav* terimi de kullanılmaktadır (Jirmunskiy-

Zarifov: 1947, 27.). Terim, eski dönemlerde çok daha yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Cırav terimi, Kazak, Kırgız, Tatar-Başkurt Türkleri arasında *cırav*, *yırav* şeklinde görülmektedir. Adı geçen Türk toplulukları arasındaki cırav ya da yıravların tıpkı bizdeki ozanlar gibi, sadece kahramanlık destanları terennüm ettikleri bilinen bir husustur. Bizdeki ozandan aşığa geçiş süreci, Kazak, Kırgız, Tatar-Başkurt Türkleri arasında cırav ya da yıravdan *akın* ya da *sesene* geçiş şeklinde yaşanmıştır. Bilindiği üzere, ozanlar sadece kahramanlık şiirleri ya da terennüm ederlerken daha çok 16. Yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan aşık tipi, güzelleme söyleme özelliğiyle ön plana çıkmaktadır. Aşıklar, bir yandan güzellemeler terennüm edip öbür aşıklerle atışırken diğer yandan da ozanların kahramanlık şiirleri söyleme özelliklerini de kendi bünyelerine dahil etmişlerdir. Aynı şey Kazak, Kırgız ve Tatar-Başkurt Türklerinin akın ve sesenleri için de geçerlidir (Aça: 1998, 20-48, 66-90.). Burada, *akın* teriminin Özbek Türkleri arasında dar bir alanda da olsa kullanıldığını da hatırlatmak gerekmektedir.

Yüzbaşılar:

Surhanderya ile Kaşkaderya'nın bazı bölgelerinde destan terennüm eden sanatkârlara *yüzbaşı* adı verilmektedir (İmamov-vd: 1990, 229.).

Saki, Sazende, Cirçi, Sanavçi, Akın ve Ahun:

Güney Türkistan ya da Fergana bölgesi Özbekleri arasında, destan terennüm eden sanatkârlara *bahşinin* yanı sıra *saki*, *sazende*, *cirçi*, *sanavçi*, *akın ve ahun* adları da verilmektedir (İmamov-vd: 1990, 229.).

Özbek Türklerinin destancılık geleneğini meydana getirme ve geleneğin sürekliliğini sağlamada pek çok sanatkarın adı ön plana çıkmaktadır. Yukarıda da değindiğimiz gibi, bu sanatkârlar çeşitli destancılık mekteplerine mensup turlar ve terennüm ettikleri destanların konuları, icra tarzları, kullandıkları müzik âletleri, vs. bakımlarından birbirlerinden ayrılabilirler. Ancak, bu sebeplerden dolayıdır ki, zikredilen destancılık mektepleri ortaya çıkabilmiştir. Biz burada, doğal olarak, destan terennüm eden bütün sanatkârları değil, belirli mektepler dahilinde adı daha çok ön plana çıkmış olanlar hakkında bilgi vermeye çalışacağız. Bu destancıların başında da *Böri bahşi*, *Yoldaş şair*, *Fazil Yoldaş oğlu*, *Ergaş Cumanbülbul oğlu*, *Polkan şair*, *İslam şair*, *Abdulla Nurali*, *Nurman şair*, *Bala bahşi* gibi sanatkârlar gelmektedir. Yalnız, bu adı zikredilen destancılar hakkında bilgi vermeye başlamadan önce, Özbek Türklerinin destancılık geleneğinin oluşum ve gelişiminde önemli görevler ifâ eden destancılık mektepleri üzerinde kısaca durmak gerekmektedir. Her bir Türk grubunun aşıklık ya da destancılık geleneğinde olduğu gibi, Özbek Türklerinin destancılık geleneğinde de destancı ya da destancı gruplarının birbirlerinden icra tarzı, icra sırasında kullandıkları müzik aleti, destanlarda işledikleri konular bakımlarından ayrılmaları neticesinde çeşitli mektepler ortaya çıkmıştır. Hadi Zarif, V. M. Jirmunskiy, K. İmamov, B. Sarimsakov, A. Seferov, Töre Mirzayev gibi araştırmacılar, Özbek Türklerinin destancılık geleneği içindeki mektepleri genellikle şu şekilde sıralamaktadırlar: *Bulunğur*, *Korğan* (*Nurata*), *Narpay* (*Şehrisebz*), *Ka-*

may, Serabad, Güney Türkistan, Harezem, vs. V. M. Jirmunskiy, **Turkskiy Geroičeskiy Epos** adlı eserinde, Türkistan destancılarının sanatlarında profesyonel bir şekilde eğitildiklerini ve destan terennüm edecek adayların iki ya da üç yıl boyunca usta (ustaz) destancılardan eğitimden geçtiklerini yazmaktadır. Genç destancılar, ustalarının hikâyelerini dinlerler ve onlara köylere yaptıkları seyahatler sırasında refakat ederler. Adaylar, bir yandan destanların geleneksel pasajlarını ve epik klişelerini ezberlerlerken diğer yandan da kendi irticalleri sırasında destanın geri kalan kısımlarını nasıl hikâye edeceklerini öğrenmektedirler. Bir kaç yıl boyunca süren bu eğitim, çırakların halk huzurunda sınavdan geçmeleriyle sonlanmaktadır. Çırak ya da öğrenci, seçkin destan dinleyicisi önünde tam bir destanı ezberden anlatmak zorundadır ve ancak böyle yaparak bağımsız bir şekilde destan terennüm etme hakkına kavuşmaktadır. Jirmunskiy, 19. Yüzyıla 20. Yüzyılın başlarında Özbekistan'da destancılarıyla meşhur iki mektepten söz etmektedir. Bunlar Bulungur ve Nurata (Korğan) mektepleridir ve birbirlerinden önemli noktalarda ayrılmaktadırlar. Bulungur mektebi, *Alpamiş* gibi kahramanlık konulu destanlarla ön plana çıkmaktadır ve temsilcilerinin icra ettikleri destanlar şekil açısından daha katı ve gelenekseldir. Nurata mektebinde ise daha çok aşk konulu destanların terennüm edildiği görülmüştür. Bu mektebe mensup destancıların üslubu romantik konulara uygun bir şekilde daha lirik ve süslüdür. Nurata (Korğan) mektebinin üslup özelliklerinin şekillenmesinde, Tacik ve Özbek kıssalarıyla Fars klasik

destanlarının etkisi açıktır. Bulungur mektebinin en önemli temsilcisi Fazil Yoldaş oğlu iken diğer mektebin en büyük temsilcisi de Ergaş Cumanbülbul oğlidir. Ergaş ile öğrencilerinin büyük bir çokluğu, okumuş insanlardı ve adlarının başında bir de *mulla* tabiri yer almaktaydı. Nurata mektebinin merkezi, Ergaş'ın doğduğu köy olan Korğan'dır. Köy, bir kaç geniş aileden müteşekkil olmasına rağmen Özbek Türkü folklorcuların tespitlerine göre, on ikinin üzerinde destancının yetiştiği bir merkez olmuştur (Jirmunskiy-Zarifov: 1947, 45; Jirmunskiy: 1974, 639-640.). Bu arada, bu mektebin Ergaş'tan sonraki en büyük temsilcisinin Polkan şair olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Mektebin diğer temsilcileri ise Yadgar, Lepes, Mulla taş, Mulla Halmurad, Sultan kempir, Tille kempir, Calman bahşi, Boran bahşi, Boran şair, Bota bahşi gibi destancılarıdır. Bulungur destancılık mektebinin en büyük temsilcisi olan Fazil Yoldaş oğlinden *Alpamiş*, *Yadgar*, *Yusuf bilen Ahmed*, *Melike Ayyar*, *Maşrika*, *Zulfizar*, *Bala Gerdan*, *İntizar*, *Nurali*, *Cehangir*, *Muradhan*, *Rüstem*, *Şirin bilen Şeker*, *Ra'na bilen Suhangül*, *Zerevhan* gibi destanlar derlenmiştir. Adı geçen mektebin diğer temsilcileri ise Emin bahşi, Çini şair, Tavbuzar şair, Kurbanbek şair, Sultanmurad, Yoldaşbülbul, Yoldaş, Koldaş, Süyer, Rahimbülbul, Cora, Yarlakab gibi isimlerden oluşmaktadır (İmamovvd: 1990, 236-237.).

Bir diğer önemli destancılık mektebi de Narpay (Şehrisebz) mektebidir ve en önemli temsilcisi de 1874-1953 yılları arasında yaşamış olan İslam Nazar oğlidir. İslam şair, 19. Yüzyılın en büyük şairlerinden Receb şairin öğrencisidir.

İslam şair, Özbek kökenli bazı araştırmacılarca, hem Narpay hem de Korğan mekteplerinin ortak bir temsilcisi olarak gösterilmektedir. Gerçekten de bazı destancılar birden fazla mektebin temsilcisi olarak ortaya çıkmaktadır. Bunlara bir başka örnek olarak Yarlakab'ı verebiliriz. Araştırmacılarca, Yarlakab'ın hem Bulungur hem de Korğan mekteplerinin temsilcisi olduğu ifade edilmiştir (İmamov-vd: 1990, 236-237.). Narpay mektebinin bir diğer önemli temsilcisi de Nurman Abdubay oğlı'dır.

En büyük temsilcisi olarak Şernazar Beknazar'ı gördüğümüz Şerabad mektebi ise 19. Yüzyılın ikinci yarısı ile 20. Yüzyılın başlarında etkili olmuştur. Mektebin en büyük temsilcisi, Şernazar Beknazar oğlidir. Şernazar'ın yanı sıra Merdankul, Evliyakul oğlı, Ümir Sefer oğlı, Narmurad bahşi, Ahmed bahşi, Nurali Baymet oğlı, Memedrayim bahşi, Böribay Ahmed oğlı, Yusuf Ötegen gibi isimler de mektebin temsilcilerindendirler. Adı geçen destancıların repertuarlarında yer alan *Altın Kavak*, *Melle Sevda-ger*, *Allanazar Alçınbek* gibi bazı destanlar başka bölgelerdeki destancıların repertuarlarında yer almamaktadır (İmamov-vd: 1990, 238.).

Özbek Türklerinin destancılık geleneğini oluşturan ve geliştiren güçlü mekteplerden bazıları hakkında bu kısa izahatı verdikten sonra geleneğin temsilcisi olan bazı önemli destancıları ana hatlarıyla tanıtmak, geleneğin daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacaktır, kanaatindeyiz.

Böri Bahşi:

Böri bahşi, Fergana vilayetinin Kumarlık köyünde 1886 yılında çiftçi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.

Babası destancıdır ve Sadık şair adıyla tanınmıştır. Bahşılığın ağabeyi Cora şairden öğrenen Böri Sadık oğlı, başka şairlerden farklı olarak destanları dütar eşliğinde söylemiştir. Bahşi, 1954 yılında vefat etmiştir. Repertuarında *Alpamiş*, *Mesbeçe*, *Göroğlinin Evezni Alib Kelişi* gibi destanlar olan Böri bahşidan *Alpamiş* destanının bir varyantı Yusuf Sultan tarafından 1937 yılında derlenmiştir (Kuçkartay: 2000, XL.).

Yoldaş şair:

Fazil Yoldaş oğlı'nın ustası olan Yoldaş şair, Bulungur'dandır ve Bulungur bölgesi destancılık geleneğinin önemli temsilcilerinden biridir.

Fazil Yoldaş oğlı (1872-1955):

Fazil Yoldaş oğlı, Semerkant vilayeti, Bulungur sınırları içinde 1872 yılında çiftçi bir ailede dünyaya gelmiştir. Beş yaşında babasını kaybeden Fazil, koyun güderken çobanlardan dombıra çalmasını, maniler söylemesini öğrenmiş ve yirmi yaşına girince Yoldaş şaire öğrenci olmuştur. Beş altı yıl boyunca destan söylemenin sırlarını büyük bir ustalıklarla öğrenen Fazil, büyük bir toplantıda üstadının yaptığı sınavdan başarıyla geçip, tek başına destan söyleme hakkını elde etmiştir. Bulungur destancılık mektebinin büyük temsilcisi olarak tanınan Fazil Yoldaş oğlı, kırk üç destan söylemiş ve otuz tanesi (Jirmunskiy ve Zarifov'a göre yirmi bir.) derlenmiştir. Fazil'den derlenen destanlardan yedi tanesi (*Alpamiş*, *Melike Ayyar*, *Bala Gerdan*, *Şirin-Şeker*, *Murad Han*, *Rüstem Han*, *Zülfüzar*) yayımlanmıştır. Fazil Yoldaş oğlı, 1955 yılında vefat etmiştir (Jirmunskiy-Zarifov: 1947, 48-51; Kuçkartay: 2000, XLIII.).

Ergaş Cumanbülbul oğlı (1868-1937):

1868 yılında (Şairin doğum tarihi, Jirmunskiy ve Zarifov tarafından 1870 olarak gösterilmektedir. (Jirmunskiy-Zarifov: 1947, 44.)) Semerkant vilayeti Korğan köyünde dünyaya gelen ve Korğan destancılık mektebinin en önemli temsilcilerinden olan Ergaş Cumanbül-bül oğlu, yaşadığı yokluk yılları sırasında köy köy, şehir şehir dolaşarak pek çok bahşi ile tanışır ve onlardan çeşitli destanlar öğrenir. Babası Cuman da meşhur bir şair ve destancıdır. Yeteneğinden dolayı, ona *bülbül* sıfatı verilmiştir. Cumanbül-bül'ün şöhretinin izlerini bugün de halk destanlarında sürmek mümkündür. Ergaş'ın babası Cuman'ın Casak ve Yarlakap adı ağabeyleri de meşhur destancı idiler. Casak, Cumanbül-bül'ün de ustası olmuştur. Casak'ın öğrencileri arasında Polkan şair de yer almıştır. Cumanbül-bül, Buran şairin (Kiçi Buran) öğrencisidir. Kiçi Buran, XVIII. Yüzyılın sonlarında Semerkant'ın Çelek ilçesinde doğup XIX. Yüzyılın 60'lı yıllarında ölmüştür. XVIII. Yüzyılda yaşayan ve Korğan (Nurata) mektebinin önemli temsilcilerinden olan meşhur Mulla Abdukadir de Buran bahşinin öğrencilerindedir. Ergaş'ın yedi göbek öncesine kadar bütün ataları da şair ve destancıdır. Onun destancı ataları arasında Yadgar, Lapas, Mulla Taş, Mulla Halmurad gibi isimler yer almaktadır. Ergaş'ın babası, okuma yazma bilmediği için oğlunun eğitimi için bir insan olmasını istemiş, onu mektebe göndererek özel hocalar tutmuştur. Öğrendiği destan metinlerini yorumlayıp yeniden yaratan Cumanbül-bül oğlu, Buhara medreselerinde okuduğu yıllarda Alişir Nevaî, Fuzulî, Magtımğul gibi şairleri beğenerek okumuş ve özellikle de Nevaî'nin etkisinde kalarak destanlar

yazmıştır. 18 yaşında iken babası ölmüş ve Ergaş'ın ailesi çok zor durumda kalmıştır. Şair, kendi hayatını anlattığı bir destanında, bu çetin yoksulluk yıllarını ayrıntılı bir şekilde anlatır. Cumanbül-bül oğlu'nun destan repertuarının oluşumunda Polkan şairin önemli bir yeri vardır. Cumanbül-bül oğlu'nun destan repertuarı, *Alpamiş, Yekke Ahmed, Aysuluu, Küntugmuş, Kıranhan, Dalli, Göroğliniñ tuğilişi, Yunus Peri, Miskal Peri, Gülnar Peri, Huşkeldi, Hasanhan, Çambil Kamali, Ravşan, Avazhan, Kündüz bilen Yulduz, Haldarhan, Elaman* gibi pek çok destan metninden oluşmaktaydı. Bunlardan yalnızca sekizi bizzat kendisinden dinlenerek yazıya geçirilmiştir. Yazıya geçirilen sekiz destandan beşi olan *Ravşan, Kündüz bilen Yulduz, Dalli, Küntoğmuş* ve *Huşkeldi* yayımlanmıştır. *Ravşan*, Ergaş'ın temsilcisi olduğu Korğan destancılık mektebinin üslubunu ortaya koyan en güzel metinlerdendir. Sovyet döneminde Sosyalizmi övücü şiirler de yazmak durumunda kalan Cumanbül-bül oğlu, 1937 yılında 67 yaşındayken Taşkent'te vefat etmiştir. Jirmunskiy ile Zarifov, şairin ölüm tarihi olarak 1938'i vermişlerdir (Jirmunskiy-Zarifov: 1947, 44-46; İmamov-vd: 1990, 237; Koçar: 1991, 245-253).

Polkan şair (1874-1941):

Korğan mektebinin temsilcisi olan ve Ergaş şairin sanat anlayışının şekillenmesinde önemli bir yere sahip olan Polkan şairin gerçek adı, Muhammedkul Camrat oğlu'dur. Semerkant ili Hatırçi ilçesinde çiftçi bir ailede dünyaya gelmiştir. Babasının erken ölümüyle birlikte yoksullaşan Polkan, çocukluğundan itibaren çobanlık yapmaya başlamıştır. On dört yıl boyunca çeşitli köylerde çobanlık

ve işçilik yapmıştır. Çobanlardan dombıra çalmasını öğrenen Polkan, yine aynı çobanlardan çeşitli destanları dinleyerek hafızasına yerleştirmeye çalışmıştır. Öğrendiği destanları çobanlar arasında anlatırken yeteneği, meşhur Korğan şairlerinin ustası olan Cassak şair tarafından fark edilip ve öğrenciliğe kabul edilmiştir. Dört yıl eğitim gördükten sonra ustasının bir kaç destanını öğrenir. Klasik sınavdan geçerek bahşi unvanını alır ve bağımsızlığını kazanır. Fakat, o ustası Cassak'tan daha fazla şey öğrenmek amacıyla her zaman ustasının yanına gelir ve destanlar terennüm eder. Polkan, yirmi beş yaşında iken meşhur bir şair olarak tanınır. I. Dünya Savaşı sırasında köydaşı olan Börıbay'ın yerine, Çarlık hükümeti tarafından cephe gerisinde hizmet etmek (merdikârlık) amacıyla Rusya içlerine gönderilir. Merdikârlık sırasında bir yandan Çar hükümetini eleştiren şiirler terennüm eder, diğer yandan da *Merdikar* adlı destanını oluşturmaya başlar. Ekim Devrimi'nden sonra merdikârlık yapanların dağıtılması üzerine tekrar yurduna döner ve *Merdikarı* tamamlar. Yetmişden fazla destanı ezbere bilen ve bunları terennüm eden Polkan şairin en uzun eseri 20. 000 dizeden oluşan *Kıranhan* destanıdır (Jirmunskiy: 1974, 636; Jirmunskiy-Zarifov: 1947, 46-47.).

Abdulla Nurali/Abdulla şair/ (1874-?):

1874'te Buhara ili, Kitab ilçesi Kaynar kışlağında dünyaya gelmiştir. Şairin doğduğu köy, Şehrisebz'e çok yakındır. Küçük yaşta öksüz ve yetim kalmıştır. Diğer pek çok destancı gibi o da çocukluk ve gençlik yıllarını yoksulluk içinde geçirmiştir. Uzun yıllar boyunca çobanlık

ve işçilik yapan Abdulla'nın destancılık alanındaki ustası, kendisi gibi bir çoban olan Recep şairdir. Receb şair, Şehrisebz mektebinin XIX. Yüzyılın ikinci yarısındaki temsilcilerindendir. Adı geçen mektebin diğer bazı temsilcilerine ise, Hidir şair ile Ernazar şairi örnek vermek mümkündür. Ernazar şair, Buhara emiri Nasrulla'nın sarayında destanlar terennüm etmiştir. Abdulla şairin terennüm ettiği destanların en büyük özelliği canlı, neşeli ve lirik olmalarıdır. Destanların böylesi bir karaktere kavuşmuş olması, doğrudan Abdulla'nın karakteriyle bağlantılıdır. Bu örnek, halk anlatmalarını incelemelerinde anlatıcı ya da yaratıcının ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerektiği fikrini destekler mahiyettedir. Abdulla şair, Ekim Devrimi'nden sonra devrimle ilgili destanlar ve termeler terennüm etmiştir. 1937'de Moskova'da düzenlenen Özbekistan Sanat Kongresi ile 1938'de Taşkent'te düzenlenen Özbek Halk Sanatı Olimpiyatı'na iştirak etmiştir. Özbekistan hükümeti tarafından kendisine halk sanatçısı unvanı verilmiştir (Jirmunskiy-Zarifov: 1947, 51-52.).

İslam şair/İslam Nazar oğlu/ (1874-1953):

Hem Şehrisebz (Narpay) hem de Korğan destancılık geleneğinin temsilcisi olan İslam şair, 1874 (Jirmunskiy ve Zarifov, 1872 olarak göstermektedirler.) yılında Semerkant vilayeti, Narpay ilçesi Aktaş köyünde dünyaya gelmiştir. Meşhur destancı Ernazar (Buhara emiri Nasrulla'nın sarayında destanlar terennüm eden Ernazar'la karıştırılmamalıdır.) şairin çırağı olarak destan icra sanatının inceliklerini öğrenen İslam şair, otuza yakın destan terennüm etmiştir.

Bunlardan *Arzigül, Sahibkiran, Erali ve Şerali, Kuntoğmiş, Tahir ve Zühre, Zülfi-zar bilen Avazhan, Gülhıraman, Hirman Deli* gibileri kendisinden derlenerek yazıya geçirilmiştir (Jirmunskiy ile Zarifov, İslam şairin yirmi sekiz destan bildiğini, onlardan sadece dördünün yazıya geçirilerek *Arzigül* adıyla yayımlandığını yazmaktadırlar.). 1940 yılında halk destancısı unvanını alan İslam, 1941'de de Özbekistan Yazarlar Birliği'ne üye olarak kabul edilir. Narpay destancılık mektebinin güçlü temsilcilerinden İslam şair, 1953 yılında hayata gözlerini yummuştur (Jirmunskiy-Zarifov: 1947, 52-53; Mirzaev: 1982, 307-312; İmamov-vd: 1990, 237.).

Nurman şair/Nurman Abduvay oğlu/ (1862-1940):

Nurman şair, 1862 yılında Semerkant vilayeti, Payarık ilçesi, Eneş-yahşi köyünde dünyaya gelmiştir. Gençliğinde çok güçlü bir pehlivan olan Nurman, aynı zamanda iyi bir at binicisiydi de. Güreş ve at yarışlarına katılmak amacıyla Buhara, Kermen, Karşi ile Güney Türkistan'ın pek çok yerini dolaşan şair, terennüm ettiği destanlarda sık sık Çar hükümetini eleştiriyordu. *Namaz* adlı destanı, halk tarafından çok beğenilmiştir. Bu destanda, Köroğlu gibi bir bahadırın mahallî idareye karşı yürüttüğü mücadele terennüm edilmiştir. *Namaz* destanı, mahallî idarenin kulağına gitmiş ve şair, idare tarafından ağır çalışma cezasına çarptırılmıştır. Bu ağır çalışma cezası neticesinde sakat kalan şaire, bir de destan ve şiir söylememe yasağı getirilmiştir. Ekim Devrimi'nden sonra tekrar destan terennüm etmeye başlayan destancının sekiz eski destanı ezbere terennüm etmiş ve bunlardan ikisi

derlenip yazıya geçirilmiştir. Şair, 1940 yılında vefat etmiştir (Jirmunskiy-Zarifov: 1947, 53-54.).

Kurbannazar Abdulla oğlu/Bala bahşi/ (1904-?):

Bala bahşi mahlasını kullanan Kurbannazar, 1904 yılında Hive ilçesi Güllenbage köyünde dünyaya gelmiştir. On yaşına kadar çocuklar arasında destanlar terennüm etmiştir. Dutar çalmayı öğrenen Kurbannazar, okuma yazma bilen kişilerden bir kaç destan öğrenmiş ve bunları çocuklar arasında anlatmıştır. Balamañçi Ediyar, onun bu yeteneğini keşfederek eğitimini üstlenmiştir. Ediyar'ın eğitiminden geçen Kurbannazar, büyükler arasında da destanlar anlatmaya başlamıştır. Geleneksel sınavı geçtikten sonra bağımsız bir destancı olmuştur. Kurbannazar, o yıllarda daha çok Bala bahşi olarak adlandırılmıştır. Gençlik yıllarındaki hocası ise Harezm destancısı olan Cuma Nazar bahşi olmuştur. Ekim devriminden sonra tambur, gıcak ve tar gibi müzik aletlerini çalmayı ve okuma yazmayı öğrenmiştir. Devrim konusunda destanlar yazmıştır. Repertuarında eski destanlardan beş destan yer almış ve bunlardan sadece *Aşık Garib* derlenip yazıya geçirilmiştir (Jirmunskiy-Zarifov: 1947, 56.).

Biz, bu bildirimizde, Özbek Türklerinin destancılık geleneğini daha çok geçmiş bağlamında incelemeye çalıştık. Yukarıda verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Batı Türkistan'ın kalbi konumundaki Özbek Türklerinin çok köklü ve zengin bir destancılık geleneği vardır. Diğer Türk topluluklarının destancılık gelenekleri gibi, bu geleneğin de geçmişi ve bugünüyle bütün yönleriyle incelenmesi, Türk Dünyası destancılık

geleneğini bir bütün olarak ortaya koyma yolunda önemli bir basmamak olacaktır, kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

AÇA, (Mehmet), 1999, *Türk Destanlarındaki Epiyetler Hakkında Dört Eser ve İlhan Başgöz'ün Bir Yazısına Dair*, **Türk Kültürü**, 436, Ağustos, 484-489 (36-41).

AÇA, (Mehmet), 2000, *Köne Epos (Arkaik Destan) Kavramı ve Türk Halk Hikâyelerindeki 'Âşıklara Mahsus Evlilik' Konusunun Kaynaklarından 'Alplara Mahsus Evlilik'*, **Millî Folklor**, 6(47), Güz, 11-21.

AÇA, (Mehmet), 1998, **Kozi Körpeş-Bayan Sulu Destanı Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma**, 1. c., Konya (Yayımlanmamış doktora tezi).

AKABİROV, (S. F.)-vd, 1981a, **Özbek Tiliniñ İzahli Lügati**, 1. c., Moskva 1981.

AKABİROV, (S. F.)-vd, 1981b, **Özbek Tiliniñ İzahli Lügati**, 2. c., Moskva 1981.

Alpamış Destanı, Ankara 2000.

AYİMBETOV, (Kallı), 1988, **Halık Danalığı**, Nökis.

BAYDEMİR, Hüseyin, 1998, **Rüstem Han Destanı**, Erzurum (Yüksek lisans tezi).

ÇINAR, (Ali Abbas), 1994, *Özbekistan'da Folklor Faaliyetleri*, **Millî Folklor**, 3(24), Kış, 10-19.

ELÇİN, (Şükürü), 1988, *Türk Dilinde Destan Kelimesi ve Mefhumu*, **Halk Edebiyatı Araştırmaları**, 1, Ankara, 33-41.

ERGUN, (Metin), 1990, *Özbek Türklerinin İntizar Destanı*, **Millî Folklor**, 1(7), Eylül, 45-47;

ERGUN, (Metin), 1996, Ergun, *Karakalpak Âşık Tarzı Şiir Geleneği Üzerinde Araştırmalar-I*, **Türk Kültürü**, 397, Mayıs, 275-289.

ÇABDULLİN, (Mâlik), 1974, **Kazak Halkınının Avız Âdebiyeti**, Almatı.

HÜSEİNOVA, (Zübeyde), 1974, **Tolganay**, Taşkent.

İMAMOV- (K.)-vd, 1990, **Özbek Halk Ağzaki Poetik İcadi**, Taşkent.

JİRMUNSKİY, (V. M.), 1974, **Turkskiy Geroişeskiy Epos**, L.

JİRMUNSKİY, (V. M.)-Zarifov, H. T., 1947, **Uzbekskiy Narodny Geroişeskiy Epos**, Moskva.

KARADAVUT, Zekeriya, 1996, **Koroğlu'nun Zuhuru Kolu Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma-İnceleme-Metinler**, Konya (Doktora tezi).

KENCEBAEV, (B.), 1973, **Kazak Âdebiyeti Tarihiniñ Mâseleleri**, Almatı.

KIRBAŞOĞLU, Filiz, 1993, **Koroğlu Destanı'nın Özbek Rivayeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma**, Erzurum (Yüksek lisans tezi).

KOÇAR, (Çağatay), 1991, *Türkistan Halk Saz Şairi Ergeş Cumanbübüloğlu*, **Türkistan İle ilgili Makaleler**, Ankara, 245-253;

KUÇKARTAY, (İristay), 2000, *Özbek Kahramanlık Destanı Alpamış*, **Alpamış Destanı**, Ankara, XL.

MİRZAEV, (Töre), ?, **Alpamış**, Taşkent.

MİRZAEV, (Tura), 1982, *Özbek Halk Destancılığı ve İslam Şair*, **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, II. c., Halk Edebiyatı**, Ankara, 307-312;

MURADOV, (Malik)-vd, 1985, **Cahan Balalar Edebiyatı Kütüphanesi, Alpamış-Rüstemhan**, Taşkent.

ÖZKAN, (İsa.), 1989, **Yusuf Bey-Ahmet Bey "Bozoğlan" Destanı**, Ankara.

RECEPOV, Muhammedcan, 1994, *Özbek Destan Terennüm Düzeni*, **Millî Folklor**, 3(23), 1994, 50-52.

SAİDOV, (M. S.), 1969, **Özbek Halk Dastançılıgide Bediiy Maharet**, Taşkent.

SARIMSAKOV, (B.), 1981, *Halk Dastanlariniñ Tasnifi ve Aralık Şekiller Meselesi*, **Özbek Tili ve Edebiyatı**, 3. Sayı.

TULUM, M. Mahur, 1991, **Özbekçe "Rüstem" Destanı**, İstanbul (Yüksek lisans tezi).

TÜRKMEN, (Fikret), 1989, *Koroğlu'nun Özbek Varyantları*, **Millî Folklor**, 1(4), Aralık, 8-9.

YILDIRIM, (Dursun), 1989, *Koroğlu Destanı'nın Ortaasya Rivayetleri*, **Millî Folklor**, 1(4), Aralık, 10-11, 26.

ZARİF, (Hadi), 1972, **Özbek Halk İcadi, Dalı-Huşkeldi**, 2. c., Taşkent.

KAYNAKLAR

¹ Tura Mirzaev, *Özbek Halk Destancılığı ve İslam Şair*, **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, II. c., Halk Edebiyatı**, Ankara 1982, 307-312; Dursun Yıldırım, *Koroğlu Destanı'nın Ortaasya Rivayetleri*, **Millî Folklor**, 1(4),

Aralık 1989, 10-11, 26; Fikret Türkmen, *Köroğlu'nun Özbek Varyantları*, **Millî Folklor**, 1(4), Aralık 1989, 8-9; Metin Ergun, *Özbek Türklerinin İntizar Destanı*, **Millî Folklor**, 1(7), Eylül 1990, 45-47; Ali Abbas Çınar, *Özbekistan'da Folklor Faaliyetleri*, **Millî Folklor**, 3(24), Kış 1994, 10-19. Çınar'ın bu yazısında, Özbek Türkü bilim adamları tarafından Özbek destanları üzerine yapılmış olan çalışmalarından da söz edilmektedir; Çağatay Koçar, *Türkistan Halk Saz Şairi Ergeş Cumanbübüloğlu*, **Türkistan İle İlgili Makaleler**, Ankara 1991, 245-253; Muhammedcan Recepov, *Özbek Destan Terennüm Düzeni*, **Millî Folklor**, 3(23), 1994, 50-52. Recepov'un yazısı, ilk üç cümle hariç, **Özbek Halk Ağzaki İcadi** (Taşkent 1980) adlı eserden aktarmadır. Özbek Türkleri arasında *Alpamiş* adıyla bilinen ve Türk dünyasının hemen her köşesinde tespit edilen *Alpamiş* destanının Fazıl Yoldaş varyantı, Türkiye'de de yayımlanmıştır: **Alpamiş Destanı**, Ankara 2000. Türkiye'de Özbek Türkleri arasında yaygın olan bazı destanları konu edinen yüksek lisans ve doktora tezleri de hazırlanmıştır. Bunlara şu örnekleri vermek mümkündür: İsa Özkan, **Yusuf Bey-Ahmet Bey "Bozoğlu" Destanı**, Ankara 1987 (Doktora tezi). Özkan'ın 1989 yılında Ankara'da yayımlanmış olan bu çalışmasında, Özbek Türkü bilim adamları tarafından hazırlanmış olan eserlerden yararlanılarak Özbek destancılık mektepleri hakkında bilgiler de verilmektedir; M. Mahur Tulum, **Özbekçe "Rüstem" Destanı**, İstanbul 1991 (Yüksek lisans tezi); Filiz Kırbasoğlu, **Köroğlu Destanı'nın Özbek Rivayeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma**, Erzurum 1993 (Yüksek lisans tezi); Hüseyin Baydemir, **Rüstem Han Destanı**, Erzurum 1998 (Yüksek lisans tezi); Zekeriya Karadavut, **Köroğlu'nun Zuhuru Kolu Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma-İnceleme-Metinler**, Konya 1996 (Doktora tezi); vs.

² Alpamiş destanının Özbekler arasındaki varyantlarının bir değerlendirmesi için bk. Jirmunskiy-Zarifov, 61-112.

³ Kazak, Kırgız, Hakas, Altay, Tuva gibi Türk topluluklarıyla kısmen Özbek Türklerinin destancılık geleneğinde bazı destanlar, özellikle de kahramanlık destanları dörtlük nazım birimi kullanılarak oluşturulmaz. Dörtlük nazım birimi ile kurulan şiirlere *oleñ* ya da *kara oleñ* adı verilmektedir. *Oleñ* bir nazım şekli olarak kabul edilmektedir. Bunun yerine *cır* adı verilen nazım şekli kullanılır. Cırlar dört-

lülere bölünmezler. Gelenekte cırlarda kullanılan nazım birimine de *tüydek* denilmektedir. Tüydekler, dört dizeli dörtlükten daha fazla dizeye kuruluurlar ve dize sayılarının kaç olduğu da pek mühim değildir; 6,10,15,25,30... dizeli olabilirler. Tüydekte esas olan düşünce ve olayın anlatılmasıdır. Anlatımak istenen olay ya da düşünce kaç dizede biterse tüydek de orada biter. Cır ve tüydek hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk: B. Kencebaev, **Kazak Âdebiyeti Tarihinin Mâseleleri**, Almatı 1973, 43-60; Mâlik Çabdullin, **Kazak Halkının Avız Âdebiyeti**, Almatı 1974, 164-165; Mehmet Aça, *Türk Destanlarındaki Ehitler Hakkında Dört Eser ve İlhan Başgöz'ün Bir Yazısına Dair*, **Türk Kültürü**, 436, Ağustos 1999, 484-489 (36-41).

⁴ *Terme*: Öğüt-nasihah, adap-ahlak, saz ve söz konularında meydana getirilen, sosyal hayattaki çeşitli olaylarla kişi ve hayvanların tarifi ya da eleştirisi üzerine kurulan, bahşilar tarafından terennüm edilen 10-12, 150-200 hatta daha fazla dizeden oluşabilen lirik, liro-epik şiirlere verilen addır. Bahşilar, destana başlamadan önce dinleyicilerin dikkatini kendilerine çekebilmek, onlardaki destan dinleme şevkini arttırmak amacıyla termeler terennüm etmişlerdir. Termelerin uzunluğu ve kısalığı anlatıcıların destancılık repertuarlarına bağlıdır. Termelerin büyük bir kısmı, otobiyografik ve biyografik eserlerden oluşmaktadır. Bahşilar, çaldıkları müzik aletleriyle sohbet ederek kendi hayatları ve sanatkarlıkları hakkında söz açmaktadırlar. Termelerin fonksiyon bakımından Anadolu sahası hikâyeci âşıkların hikaye anlatmaya başlamadan önce icra ettikleri döşemelere benzediği muhakkaktır (Terme konusunda daha ayrıntılı bilgi için bk. K. İmamov- vd., 169-172.).

⁵ *Aşule*: Türkü, lirik halk türküsü.